

ҲУДУДСИЗ ЖИЛВА

Тасаввуримизда азалу абад қиёфасида мавжуд бўлган башарият тарихи ўзининг ибтидо ва интиҳо кўлами билан бир инсон умрига тенгдир деган теорема кўпчиликда эътироз уйғотиши табиийки, сабаби замоний аниқликка путур етади. Бироқ ягона шахс (бундан сўнг мавзу тақозосига кўра индивидуум шаклида қўллаймиз) қаёти моҳиятан умуминсоният (бундан кейин универсум шаклида қўллаймиз) умрининг микромакети экани ҳақидаги фикрни, лоақал гипотеза шаклида бўлсин, қабул қилишга тайёр кишилар борлигига сира шубҳа йўқ. Шундай экан фалсафа, эстетика, психология ва адабиётшуносликда мустақил концепция (йўналиш, оқим) сифатида қабул қилинган сон-саноксиз «изм»ларнинг асоси қаерда деган саволга ҳам ҳеч иккиланмасдан ушбу формулага суяниб жавоб бериш мумкин. Яъники, мазкур «изм»ларнинг инсоният тарихи негизида майдонга келгани қанчалик рост бўлса, ҳар қандай индивидуум ҳаёти барча «изм»лар учун асос бўла олиши шунчалик ҳақиқатдир. Ҳар ҳолда, универсум ҳаёти индивидуум ҳаётида инъикос топганидек, ҳар қандай индивидуум мазмун-моҳиятида универсумга хос мазмун-моҳият ётиши аксиома. Ҳатто анланган, босиб ўтилган тарихга нисбатан индивидуум дунёси кенгроқ ҳам. Сабаби тарих – догма, инсон олами эса ўта сержилва ва энг муҳими функционал моҳиятга эга. Зеро, унга хос функционалликнинг интиҳоси йўқ. Шу маънода, сўз юритажагимиз – абсурд фалсафаси ва адабиёти инсон дунёсига хос худудсиз жилванинг бир шуъласи десак тўғри бўлади.

Умуман, абсурд тушунчаси башарият миқёсидаги ҳодиса. Шу нуқтаи назардан абсурд на макон, на замон чегараларини тан олади. Абсурд инсоният ва борлик, инсон ва жамият аро муносабатларнинг оқибати ўлароқ майдонга келади. Шунингдек, абсурднинг туғилиши учун миллиардлаб қарама-қарши ҳислар кураш майдони – инсон ички дунёси ҳам муҳим функция бажаради. Абсурд моҳиятида фитратан маъни ва мантиқ асосида ҳаёт кечирिशга мослаб яратилган инсоннинг муайян замон оралиғида яқун топгувчи абстракт хулосалари ётади. Бир сўз билан айтганда, ҳаётнинг маънисизлиги, мантиқсизлиги, яшашга арзимаслиги ҳақидаги кечинма, туйғу ёки фикр-қарашлар абсурддир.

Инсоннинг абсурдга бўлган «эҳтиёжи», мойиллиги ўзгармас қийматга эга. Яъни абсурд туйғу фоизи бундан миллиард йил илгари яшаган одамда қанча бўлган бўлса, бугунги замонавий одамда ҳам бундан ортиқ эмас. Абсурднинг индивидуум ёки универсум онг ва онг ости майдонида намоён бўлиш даражаси эса бевосита вазият, шарт-шароит билан боғлиқ. Йирик мутафаккир, файласуф, социобиолог, психоаналитик Эрих Фромм инсон онг ости руҳий жараёнлари, генетик ва антропологик хусусиятларини тўла ҳисобга олган ҳолда, инсонда ҳаётга муҳаббат туйғусини шакллантирувчи уч муҳим табиий-ижтимоий омилни алоҳида таъкидлайди. Булар: кенг маънодаги **хавфсизлик, адолат, озодлик**

тушунчаларидир. Фроммнинг фикрича, психобиологик, физиогенетик факторлардан қатъи назар, инсон ва ташқи олам муносабатида шу уч омил етишмас экан, умр кўрсаткичи биофил (хаётга муҳаббат) томон эмас, балки некрофил (ўлимга муҳаббат) томон йўналади.¹ Демак, абсурднинг кечинма ва туйғу фикр ва дунёқараш сўзларида ифода топгувчи замон чегаралари руҳ ва вужуд, онг ва материя уйғунлигида кечадиган жараёнлар ҳосиласидир. Шунга кўра, абсурд замон сониядан давр (эпоха)гача, лаҳзадан инсон умригача бўлган ўлчамга тақрибан тенг бўлади.

Такрор айтаманки, абсурд инсон умрининг ҳар қандай замонида ва маконида, шунингдек, ҳам индивидуум, ҳам универсум ҳаётининг исталган нуқталарида мавжуд бўла олади. Зотан, инсон табиатан қанчалик улуғвор бўлса, шунчалик майда ҳамдир. Дахшатли бўронларга, турмушнинг оғир синовларига мардона бардош бера олган Одам авлоди баъзан биргина мушугининг ўлгани боис «хаёт яшашга арзимаиди», деган хулосага келиши мумкинки, бунинг ҳеч бир ажабланарли жойи йўқ. Ва ушбу одамда бундай туйғу яшаган давр, вақт оралиғи унинг учун абсурддир. Бу характердаги абсурд туйғу бошқа мушук асраб олиш, унитиш, ҳар турли қизиқроқ нарсаларга чалғиш орқали яқун топиши шубҳасиз. Муҳими шундаки, мазкур ҳолат абсурднинг нисбатан каттароқ замон оралиғига эга шаклларида ҳам бирдек тегишлидир. Бинобарин, энг узоқ давом этган абсурд ҳам нари борса бир инсон умрига тенг бўлиши мумкин. Демак, абсурд муайян субъектга нисбатан объект бўлганидек, маълум объектнинг субъекти ҳамки, унинг яшаш вақти руҳ ҳамда вужудда кечадиган мураккаб жараёнлар билан боғлиқ.

Экзистенциализм фалсафаси яшовчанлиги вақт билан чегараланувчи абсурд тушунчасини замон ва макон нуқтаи назаридан мутлоқлаштиришга, унга боқийлик тусини беришга уринади. Луғавий маъноси «мавжудлик» (лотинча «*existentia*» мавжудлик, борлик, ҳаёт демак) бўлган бу фалсафа ҳаётнинг маънисизлиги, яшашга арзимаслигини талқин этувчи таълимот ҳисобланиб, бундай талқиннинг асл моҳияти абсурдизмда ҳадди аълосига етади. Экзистенциализм таълимотига кўра, «ўз холига ташлаб қўйилган», «яратилгану унутилган», яъни мутлоқ «озод» инсон ўзининг мавжудлигини индивидуал функцияси (борлиги - экзистенцияси) орқали белгилаши лозим. Ҳар қандай ташқи таъсир (эътиқодий, маънавий-ахлоқий, ижтимоий нормалар) инсон- экзистенция томонидан сўзсиз инкор этилади. Ҳисқаси, объект ва субъект, сабаб ва оқибат категорияларининг мутлоқ уйғун шакли фақат индивидуумнинг ўзидагина мужассам бўлиши ҳақидаги қараш бу фалсафа асосида ётади. Мазкур қараш, том маънода XVII аср немис файласуфи Иммануил Кант (1724–1804)нинг «нарсалар ўзида» фалсафий концепциясига асосланади. Хуллас,

---

¹ Ὀδῆι Ἰ. Ἀόσθ + ἀείψαέα. -I: Ἐάντοάεεέα, 1992, №. 40.

экзистенциал талқин этилган ҳаёт, алал-оқибат муайян индивидуум ёхуд универсум онгида абсурд бўлиб қолаверади.

XX асрнинг ўрталаридан бошлаб, «абсурд адабиёт», «абсурд драма» деб номланаётган, бир қадар система шаклини олган адабий талқин илдизлари қадим замонларга бориб тақалади. Шарқ халқлари қадим ижодиётига мансуб «Калила ва Димна» китобининг «Бурзо ҳаким ҳақида» деб номланган бобида Бурзо ҳакимнинг ҳаёт маънисизлигидан чеккан изтироблари қаламга олинади. На бойлик, на фаровон турмуш, на илм-фан, на сайру саёҳатдан мазмун топа олган қаҳрамон бот-бот ҳаётининг маънисизлигидан умидсизликка тушади. Маъни излаб, турмушнинг кўплаб кўчаларига бош суқади. Натижа ўлароқ «Яшашдан мақсад муқаррар ўлим томонга боришдир» деган хулосага келади. Чуқурроқ қаралса, ҳакимнинг барча ҳаракатлари негизида абсурд ва ақл аро кураш ётганига амин бўламиз. Ушбу ҳолатда ҳакимнинг бир машғулотдан совиб, иккинчи машғулот (иш, соҳа маъносида) бошини тутғунигача ўтган вақти абсурддир. Унинг муайян иш билан машғул даври ва ҳатто сўнги хулосага келган лаҳзалари ҳам абсурдга кирмайди. Кўринадики, Бурзо ҳаким ҳаётидаги абсурд бир неча даврларга, босқичларга бўлинади ва ҳар гал мақсадли ҳаракати боис яқун топади. Демак, ҳаётга ақлий ёндашув, ҳеч қачон абсурдга олиб бормас экан.

Европа фалсафий-бадий оламида абсурд талқини Антик даврдан бошланган бўлса, XX асрга келиб кульминацияга яқинлашди. Гомер, Софокл, Эсхил, Еврипид қаҳрамонлари ҳаётида кичик вақт бирлигини эгаллаган абсурд XVII аср испан культуранизми мисолида ўз сарҳадларини кенгайтди. Э. Ионеско, С. Беккет, Ж. П. Сартр, А. Камю, Ф. Кафка, М. Пруст, Ж. Жойс, А. Роб-Грийе, Ж. Жене, А. Адамов, Б. Виана, Ж. Тарде, Д. Буццати, Э. Эрико, Х. Пинтер, Н. Симпсонлар қаҳрамонлари мисолида эса наинки Европа адабиётида, балки инсоният бадий тафаккурида универсал ҳодисага айланаёзди. Бироқ инсон, «ал-мисок»дан қолган хотираси боисмикан, кўпроқ абсурдга эмас, мазмун-моҳиятга, мантиққа ташнароқдир. Яъни у «ҳаёт маънисиз», деб ўзини алдашда кўра, маънисизликдан маъни топишга кўпроқ интилади. Инсоннинг ҳаётга бўлган муҳаббати ўлимга бўлган мойиллиги устидан ўндан тўққиз ҳолатда устун келганидек, маъни ҳам абсурд устидан, асосан ғалабага эришиб келади. Бунинг ёрқин мисоли сифатида IX асрдан то бугунги кунгача Европа фалсафий-бадий тафаккур эгаларининг мусулмон шарқига интилишу эхтиромларини кўрсатиш мумкин. Сабаби ислом оламида абсурд уруғи униши учун майдон йўқ. Чунки исломда тавҳид аталган маънига, мантиққа асосланилади. Чексиз гулистон каби ястаниб ётган мумтоз шарқ фалсафаси ва адабиёти бунга далил.

Хўш, бугунги Европада универсал бадий талқинга айланаёзган абсурд адабиёти асосида нима ётади?

Мисол учун келтирадиган бўлсак, асли ирланд миллатига мансуб, бироқ асосан француз тилида ижод этган Сэмюель Беккет абсурд адабиётнинг машхур вакили ҳисобланади. Унинг «Годони кутиш», «Ўйиннинг охири», «Сўнгги лента», «О! Ажиб кунлар», «Комедия» каби пьесалари, «Малон ўляпти», «Ким бу...» каби романлари жаҳон адабиётшунослари томонидан мукамал абсурд адабиёт намуналари сифатида тан олинади. Беккет «Годони кутиш» трагикомедияси билан «абсурд драма»га асос солган ёзувчилардан ҳисобланади. Бинобарин, айти шу асар абсурд адабиёт моҳиятини ўзида ифодалайди десак, янглишмаймиз.

Пьесага хос абсурд моҳият, аввало, асар хронотопининг мавҳумлигида намоён бўлади. Муаллиф талқинча, воқеа исталган макон ёки замонда рўй бериши мумкин. Асар персонажлари Эстрагон, Владимир, бола, Поццо ва Лаккилардир. Улар бутун пьеса давомида келмаслиги аниқ бўлган Годони кутишади. Уларнинг бемақсад, бемантик ҳаракатлари абсурд моҳиятини белгилайди. Яъни муаллиф талқинидаги ҳаётнинг микромакетини ўзида ифодалайди. Абсурд нафақат хронотоп, сюжет ёки ҳаракатда, балки персонажлар нутқида, асар услубида қам ёрқин акс этади. Поццонинг уринишлари (шляпа кийгизиши ва ипни тортиши) орқасида тилга кирган Лаккининг нутқи мантиқан ўзаро зид сўзлар тизмасидан иборат. Бир маромда ва тўхтовсиз давом этади. Том маънодаги абстракт онг оқимини ифодалайди. Маълум бўладики, абсурд «мазмун»ни ифодалаш учун айнан абсурд услуб, анироғи абсурд «мазмун» учун абсурд шакл талаби мавжуд экан. Демак, мавҳум хронотоп, мавҳум сюжет, мавҳум ҳаракат, мавҳум нутқ (услуб), қиёфасиз персонаж ва ечимсиз «ечим» абсурд асарнинг муҳим шартларидандир. Альбер Камюнинг «Бегона» қиссасида ҳам шундай руҳ устивор. На жамиятга, на онасига, на маъшуқага, на дўстга муносабатдан маъни топа олган Мерсо, не сабабдан энг мудҳиш жиноят – қотиллик қилганидан ҳам бирор маъно топа олмайди. Ўлими ҳақида эса шундай хулосага келади: «Моҳиятан олганда, ўттиз ёшингда ўласанми, етмиш ёшингдами – кўп ҳам фарқи йўқлигини, бари-бир сендан кейин бошқа эркаклар, аёллар яшайверишини, бу аҳвол минг-минг йиллар шундай қолаверишини яхши тушунаман. Аниқ, равшан гап йўқ» (А. Аъзам таржимаси). Юзаки қараганда унинг нутқи маънодор туюлса ҳам, моҳиятига кўра мутлоқ абсурдни ифодалайди. Унинг «моҳиятан олганда...» ибораси билан «аниқ, равшан гап йўқ» жумласи, айнан, абсурд дунёқараш занжири орқали боғланади. Мерсо бутун фаолияти, фикри билан экзистенциал фалсафа ғояларини акс эттиради. Яъни нафақат одамизотга, ўзига ҳам бир «нарс» («вехъ») сифатида қарайди.

Аммо ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, мутлоқ экзистенциализм фалсафасидан ўсиб чиққан ушбу асарларда ҳам абсурд мутлоқ универсал ҳодисага айлана олмаган. Дейлик, «Годони кутиш» асарида абсурд ҳаётнинг куллари, «нарс» - одамлар рамзи берилган. Кенг

маънодаги абсурд ҳаётнинг микромакети яратилган. Лекин, шунга қарамасдан, ўша абсурд бадиий «олам» ичидаги одамлар Годони кутишади-ку! Ҳар не бўлганда ҳам кутишнинг ўзи мантиқ эмасми? Иккинчидан, Годонинг келиш-келмаслиги муаллифнинг қўлида экан, унинг онгида экзистенциал фалсафа гегемонлик қилмаслигига ким қафолат беради? Ёки бу ўринда Беккет реализмга хос «характерлар мантиқи»га суянганми?! Мерсо тақдирини ҳал қилган нарса ҳам аслида реал ҳаётнинг мантиқдир. Негаки, уни муқаррар ўлим билан «муқофотлаган» замондошлари Мерсо абсурд деб ҳисоблаган реал ҳаёт образи эканини инкор этиб бўлмайди. Айнан шу маънода, мен «Бегона» қиссасини абсурд асар эмас, балки абсурд фалсафасининг муқаррар ҳалокатини ифода этган адабиёт намунаси дейишга мойилман.

Демак, абсурд ҳеч қачон инсоният ҳаёти учун хос фалсафа бўла олмаганидек, ҳеч қачон универсал бадиий ҳодисага ҳам айлана олмайди.

Буюк мутафаккир-ёзувчи Лев Толстой ўз ички оламини шафқатсиз таҳлил этган «Иқронома» асарида абсурд фалсафасига энг муносиб антитезани аллақачон топиб қўйган. Ва бу билан инсон тафаккурига ўлмас ҳайкал қўйиб кетган десак, сира муболаға бўлмайди. Алқисса, Толстой айтмоқчи, **ҳаёт маънисизлар, маънисиз яшаганлар учун маънисиздир.**

Ҳар не бўлганда ҳам, абсурд фалсафаси абсурд фикрнинг, абсурд турмуш тарзининг соясидан бошқа нарса эмас. Абсурд ҳаёт тарзи эса, ҳар қанча сержилва кўринмасин, ҳавас қилишга арзимамайди...

Бугунги илмий-адабий жараёнда «Абсурд ва ўзбек адабиёти» муаммосини миллий руҳ ва бадиий-фалсафий нуқтаи назардан ўрганиш долзарб бўлиб турибди. Ўқиганингиз мақола ушбу мавзуга киришиш олдидаги масъулият ва тараддуднинг мевасидир.

